

В.І. Перепьолка – старший викладач
кафедри філології факультету дошкільної
та початкової освіти Херсонського
державного університету

Формування у молодших школярів естетичної культури засобами мови

*Роботу виконано на кафедрі філології
факультету дошкільної та початкової
освіти Херсонського державного
університету*

У статті розглянуто основні аспекти формування естетичної культури засобами української мови в початкових класах. З'ясовано шляхи формування мовного естетичного ідеалу, визначено умови розвитку його.

Ключові слова: культурознавчий компонент, словесна творчість, художній текст, мелодійність, виразність, міжпредметні зв'язки, мовний естетичний ідеал.

Перепелка В.И. Формирование у младших школьников эстетической культуры средствами языка. В статье рассмотрены основные аспекты формирования эстетической культуры средствами украинского языка в начальных классах. Выяснено пути формирования языкового эстетического идеала, определены условия развития его.

Ключевые слова: культурознавчий компонент, словесное творчество, художественный текст, мелодичность, выразительность, межпредметные связи, языковой эстетический идеал.

The article deals with the basic aspects of aesthetic culture by means of the Ukrainian language in primary school. The ways of forming speech aesthetic ideal are defined, the conditions of its development are distinguished.

Keywords: cultural studying component, verbal creativity, fiction text, melody, expressiveness, interdisciplinary connections, speech aesthetic ideal.

Сучасна концепція державної мови спрямовує зміст шкільного курсу української мови, зокрема його етнокультурознавчий компонент на оволодіння естетикою мови.

Для цього необхідно осмислити естетичну сутність мови, особливо художнього мовлення.

Естетичні почуття людини виникають унаслідок різноманітних асоціацій, спричинених мовою. Відповідно вчитель-словесник на уроках мови має навчити школярів розуміти перехід слова в образ, завдяки чому реалізуються естетичні можливості слова.

Учні недостатньо усвідомлюють багатство і красу рідного слова, а тому не володіють культурою спілкування, часто не можуть висловити власних думок, почуттів. Школа не в змозі дати об'єм знань, необхідних для користування мовними засобами в різних видах мовленнєвої діяльності (говорінні, письмі, читанні, слуханні). Одна з причин цього – недоліки в організації мовного навчання, а також нерозуміння того, що образність є загальною властивістю мови [4, с.2].

Мова є фундаментальною основою культури в широкому розумінні. «Присвоюючи» суспільний досвід попередніх поколінь людей, дитина оволодіває мовою як частиною національної культури.

У формуванні в учнів умінь бачити прекрасне, розуміти і оцінювати його за законами краси велику роль відіграє українська мова як навчальний предмет у школі. По-перше, у словесній формі в мові відображаються всі сфери життя

людини: природа, суспільство, мистецтво. По-друге, сама мова має риси прекрасного, здатні викликати в учнів естетичні почуття.

На виховання в школярів почуття прекрасного засобами предмета орієнтує діюча програма з української мови: “Естетичне виховання в процесі вивчення української мови не повинно зводитися до епізодичних бесід учителя з учнями про її особливості чи виконання окремих завдань і вправ, а передовсім полягати у формуванні поняття прекрасного в мові і розвитку потреби в естетичному вдосконаленні власного мовлення” [4, с.5].

Естетичне ставлення людини до світу формується і розвивається протягом всього її життя. Разом з тим не всі періоди в житті рівноцінні для естетичного розвитку. Багато письменників, педагогів, діячів культури (К.Д.Ушинський, Л.М.Толстой, В.О.Сухомлинський, Д.Б.Кабалевський, Б.Неменський та ін.) констатують особливе значення щодо цього молодшого шкільного віку.

Особливості дітей цього віку найбільш сприяють формуванню в них естетичної культури.

Новітні дослідження доводять, що прогалини в естетичному розвитку молодшого школяра найчастіше виявляються невинними навіть при систематичній роботі у середніх та старших класах.

Проблема естетичного виховання у естетико-педагогічному аспекті широко репрезентована у спадщині видатних українських педагогів та діячів освіти Е.Водовозової, П.Каптерева, С.Лисенкової, С.Русової, Е.Михеєвої, К.Ушинського.

Філософсько-естетичні аспекти цієї проблеми розглядаються в наукових працях Ю.Борева, І.Гончарова, М.Киященка, В.Ядова.

Психологічні основи естетичного виховання розкрили Б.Ананьєв, Л.Божович, Л.Виготський, І.Кон, Б.Теплов та інші.

Видатні вчені, естети і педагоги Ю.Борев, О.Буров, В.Вансаалов, Л.Волович, І.Долецька, М.Каган, Л.Коган, В.Розумний, В.Скатурич, Є.Квятковський, М.Лайзеров, А.Макаренко, О.Семашко, В.Сухомлинський,

В.Шестакова зробили значний внесок у розробку теорії естетичного виховання. Насамперед вони визначили основні поняття, на які потрібно спиратися при побудові системи естетичного виховання.

Важливі питання теорії і методики естетичного виховання підростаючого покоління висвітлюються в працях Л.Коваль, В.Передерій, Ю.Фохт-Бабушкіна, Т.Цвілих, Г.Шевченко, А.Щербо та інших.

Зміст етнокультурознавчого компонента концепції навчання державної мови в школах України спрямовується теж на естетику слова: «До головних шляхів здійснення естетичного впливу засобами української мови як навчального предмета відносимо:

- ознайомлення з характерними якостями української мови (мелодійність, багатство, образність та ін.);
- спостереження за прекрасним у природі, мистецтві, людині й відображення його засобами мови;
- формування поняття прекрасного в мові, що спирається на її лексичні, фразеологічні та граматичні ресурси» [4, с.2].

Формуючи мовні вміння рідною мовою, ми одночасно виховуємо естетичне відношення до природи, людині, суспільства, мистецтва. Сама рідна мова як предмет засвоєння має риси прекрасного, здатного викликати естетичні переживання. Вчитель привертає увагу дітей до образних засобів виразності, звучності й мелодійності, доречності використання мовних засобів і тим самим закладає основи естетичного відношення до мови.

Особливе значення для естетичного розвитку мають художнє слово, словесна творчість і художньо-мовна діяльність самих дітей.

Система формування в школярів ціннісного відношення до рідної мови в шкільному викладанні української мови реалізується поетапно протягом усього процесу навчання. У результаті навчання рідній мові у випускників шкіл формуються ціннісні подання про українську мову: українська мова – це рідна мова українського народу; державна мова України; засіб міжетнічного й

міжнародного спілкування; одна з розвинених мов світу; мова, що входить у сім'ю слов'янських мов.

Повнота формування ціннісного відношення учнів до рідної мови повинна визначатися увагою до всіх її сторін, у тому числі й до естетичної.

Естетичні властивості української мови й мовлення, такі: звучність, мелодійність, наспівність, виразність (експресивність) мовних засобів, гнучкість, пластичність і стрункність синтаксичних конструкцій, доречність уживання мовних засобів дозволяють «освоїти уявлення про мову як більш широкі, тобто охопити мову в масштабності її системи й всіх її проявів і дають можливість осягнути рідну мову за законами логіки й краси».

Пізнається прекрасне не лише почуттям, а й розумом. Естетика мовлення, на думку вчених-методистів В.Я.Мельничайка, М.Г.Стельмаховича, Г.Шелехової, складається не тільки з усвідомлення багатства мови, а й із таких елементів, як: естетичне ставлення до мови і мовлення, чуття норми і антинорми, виразність, доречність використання.

Однією зі стрижневих ліній навчальної роботи, що реалізує ціннісний підхід у навчанні українській мові, є формування в молодших школярів подання про мовний естетичний ідеал [5, с.13].

Під мовним естетичним ідеалом ми розуміємо сукупність подань мовної особистості про властивості української мови, що викликають естетичну насолоду, про досконалу (ідеальну) мову й критеріїв, з позицій яких оцінюється ступінь досконалості /недосконалості мовного висловлення.

Формувальними центрами, навколо яких складаються подання, є знання (інтелектуальний компонент), переживання й емоції (емоційний компонент), специфічні вміння, пов'язані з естетичним сприйняттям, естетичним оцінюванням, створенням естетичних цінностей і здійсненням естетичного контролю (практичний компонент) [2, с.23].

Успішне формування ціннісного відношення учнів до української мови ефективно за умови розвитку в них подань про мовний естетичний ідеал шляхом реалізації аксіологічного підходу, а саме:

- стимулювання потреби учнів в удосконалюванні власної мови з естетичних позицій;

- створення умов для вироблення особистісної позиції учнів у відношенні мовного естетичного ідеалу як критерію їх мовного естетичного смаку й творчої самореалізації;

- сполучення різних видів естетичної діяльності учнів на уроках української мови, реалізованої в типології вправ і завдань;

- здійснення міжпредметних зв'язків і урахування інтегрованих процесів, пов'язаних з естетичною мовною діяльністю учнів молодших класів;

- створення культурного мовного середовища на основі використання зразкових текстів і здійснення їх лінгво-естетичного аналізу й виразного читання на уроках української мови;

- збагачення змісту базового лінгвістичного курсу поняттями з області естетики мови й мовлення, стилістики художньої мови: звукова й мовна гармонія, благозвучність, виразність, доречність уживання мовних засобів, мовна естетика тексту; лінгво-естетичний аналіз художнього тексту й ін.;

- введення понять мовний естетичний ідеал, естетичні властивості української мови, естетичні оцінки мови й мовлення, і ключових тем: краса мови як частина духовного багатства українського народу, естетичні властивості мови; українська мова – естетична спадщина українського народу й ін., орієнтовані на розширення культурознавчої компетенції учнів молодших класів;

- формування в школярів специфічних навчально-мовних, комунікативно-мовних, аргументативних і рефлексивних умінь, пов'язаних з естетичним сприйняттям мови, оцінюванням вибору мовних засобів з урахуванням естетичних критеріїв і комунікативної доцільності, створенням продукту мовної діяльності й здійсненням естетичного контролю [3, с.12].

Основним засобом формування в школярів подання про мовний естетичний ідеал є зразковий художній текст як продукт естетичної мовної діяльності українських письменників і поетів, використання якого створює на уроці української мови досконале мовне культурне середовище.

Типологія вправ, спрямованих на формування подання про мовний естетичний ідеал, забезпечує дієвість формування естетичних подань учнів у процесі пізнання ними рідної мови й удосконалювання їх мовної діяльності.

Звертання до естетичних ресурсів української мови й увага до проблем мовного естетичного смаку підсилює виховну спрямованість навчання українській мові, сприяє духовно-моральному вихованню учнів молодших класів і виробленні в них усвідомленої потреби в удосконалюванні власної мови з позиції мовного естетичного ідеалу.

Естетичне відношення до мови викликається такими якостями літературної мови, як багатство засобів вираження, її звучність і мелодійність, експресивність одиниць мови, доречність вживання мовних засобів у різних стилях мови.

Мовне естетичне почуття складається з усвідомлення багатства мовних засобів, їх експресивності, краси звучання мови, мовної правильності, доречності використання й виразності мовних засобів. Ці елементи мовного естетичного почуття в більшості учнів без спеціального впливу вчителя розвиваються лише частково або зовсім не розвиваються. Необхідна цілеспрямована система роботи, здатна сформувати в учнів естетичне відношення до мови й мовлення.

Необхідною передумовою розвитку в учнів естетичного ставлення до мови та мовлення є систематична робота вчителя над розкриттям звучності і мелодійності рідної мови, багатства і експресивності її виражальних засобів, доречності використання мовних одиниць у різних стилях мовлення.

Метою навчання рідної мови є формування національної свідомості, духовно багатого мовної особистості з належним рівнем комунікативної компетенції.

Досягненню мети освіти сприятиме, безумовно, реалізація соціокультурного принципу організації навчання, що передбачає вивчення мови на основі створеної

українським народом оригінальної і яскравої культури, трансформацію учнем отриманих знань і власного життєвого досвіду в особистісно-неповторний погляд на життя, у переконання, світоглядні установки, ідеали, у знання культурних реалій, які забезпечують органічне входження в суспільство.

Для цього спеціально добираються тексти, що ознайомлюють учнів з історією, мистецькими скарбами, духовною і матеріальною культурою народу і становлять певну цілісну систему; передбачають формування патріотичних, морально-етичних, екологічних та естетичних смаків.

Перед учителем української мови стоять такі завдання, спрямовані на естетичне виховання молодших школярів:

- ознайомити дітей із прекрасним у мові й мовленні (естетичне пізнання мови й мовлення);
- розвинути всі сторони, що входять у структуру мовного естетичного почуття;
- виховати мовний естетичний смак (сформувати мовний естетичний ідеал);
- розвинути в учнів потребу в естетичному удосконалюванні своєї мови [5, с.172].

Перераховані завдання зважаються протягом усього навчання українській мові. Зрозуміло, у кожному класі повинні реалізуватися елементи тих завдань, які відбираються у відповідності зі специфікою досліджуваного програмного матеріалу й з віковими можливостями учнів. Шляхи їх реалізації будуть різними.

У процесі вивчення мовних одиниць необхідно спеціально показувати ті їх властивості, які викликають почуття прекрасного; у фонетиці – звучність і мелодійність звукової системи рідної мови (у ній на сто звуків будь-якого відрізка тексту приходиться вісімдесят з голосом – голосних і дзвінких приголосних); у лексиці - невичерпний запас слів, багатство й розмаїтість синонімів, антонімів, слів з експресивним і переносним значенням, величезний масив фразеологізмів; у словотворі – багатство словотворчих засобів; в морфології – багатство форм словозміни, що володіють різноманітними граматичними значеннями; у

синтаксисі – розмаїтість синтаксичних засобів вираження однієї й тої ж думки (багатство синтаксичних синонімів) [6, с.5].

При вивченні стилів необхідно показувати виразні й зображальні можливості мовних засобів, доречність їх вживання, красу мови без мовних помилок і недоліків.

Для формування в школярів подання про естетичні властивості української мови використовуються такі вправи:

- аналіз висловлень видатних вітчизняних і закордонних діячів у галузі політики, науки, мистецтва й літератури про українську мову;
- добір учнями висловлень про рідну мову;
- бесіда за змістом науково-популярних лінгвістичних текстів, у яких розповідається про естетичні властивості української мови [6, с.7].

Естетика мови складається з таких елементів: усвідомлення багатства мови, естетичного відношення до мови й мовлення, почуття норми й антинорми, виразності, доречності вживання. Кожний з перерахованих елементів естетичного почуття мови розвивається в дітей за допомогою спеціальних вправ.

Формуванню уявлення про багатство, невичерпність мовних засобів української мови сприяє застосування таких вправ:

- аналіз статей у словниках синонімів, а також синонімічних рядів, поміщених на полях підручників;
- аналіз словникових статей багатозначних слів у тлумачних словниках (у тому числі й у словнику підручників);
- добір граматичних синонімів і виявлення умов їх вживання;
- вираження екстралінгвістичних значень (наприклад, тимчасових, просторових, цільових і т.п.) різними мовними засобами (лексичними, синтаксичними);
- добір слів на ту або іншу значеннєву тему [3, с.14].

Для розвитку естетичного відношення до мови й мовлення використовуються такі види вправ:

- аналіз зразкових текстів різних стилів;
- порівняння словника й синтаксичних конструкцій зразкових і дитячих текстів на ту саму тему (залучаються виклади й твори учнів);
- переробка текстів, бідних у лексичному й синтаксичному відношенні.

Отже, естетичне виховання школяра засобами рідного слова здійснюється протягом усього навчання української мови.

Розвинений естетичний смак даватиме змогу учням не тільки оцінювати чуже мовлення, а стимулюватиме прагнення, потребу якісно вдосконалювати власне мовлення.

Література

1. Бітаєв В. А. Естетичне виховання та формування цілісної гуманістичної свідомості особистості / В. А. Бітаєв // Шлях освіти. – 2001. - № 2. – С. 12-13.
2. Жайворонок В. В. Мова і духовний розвиток народу / В.В. Жайворонок // Мовознавство. - 1991. - № 3. - С. 22-30.
3. Жорнова О. Художньо-естетичне виховання в контексті культуротворчості / О. Жорнова // Рідна школа. – 1998. - №6. – С.12-14.
4. Концепція єдиної системи естетичного виховання у загальноосвітніх школах України // Мистецтво та освіта. - 1998. - №1. - С. 2-6.
5. Мельничайко В.Я. Аспекти лінгвістичного аналізу художнього тексту // Дивослово. - 1999. - №9. - С.11 -15.
6. Пентилюк М. І. Виховуємо чуття мови / М. І. Пентилюк // Українська мова і література в школі. - 2004. - № 2. - С. 5-8.